

نکاتی چند در رابطه با تعاریف پول در ایران *

مقدمه:

پول یکی از متغیرهای کلان اقتصادی است که تغییرات آن می‌تواند آثار مهمی در اقتصاد کشور داشته باشد، لذا دولت‌ها سعی می‌نمایند تا با کنترل و تغییر حجم پول به اهداف اقتصادی مورد نظر خود نایل گردند. به این جهت ارائه تعاریف مناسب از پول که بتواند محققین و سیاست‌گذاران را در بررسیها و سیاست‌گذاری‌ها یاری نماید، اهمیت بسزائی دارد. بطور کلی، هدف این مقاله، بررسی تعاریف مختلف پول در ایران و مشکلات مرتبط با آن است. در بخش اول از این مقاله، معیارهای مختلف در تعریف پول توضیح داده می‌شود و بخش بعدی، اثر تحولات اقتصادی را بر تعریف پول بررسی می‌نماید. بخش سوم به ویژگیهای مختلف تعریف پول اختصاص دارد. در بخش چهارم، تعاریف پول در ایران مطرح و با بهره‌گیری از بخشهای پیش گفته، جهات مختلف این تعاریف روشن می‌گردد. در بخش پنجم، ضمن برشمردن پاره‌ای مشکلات مربوط به تعاریف فعلی پول ایران پیشنهادهایی جهت اصلاح این تعاریف ارائه می‌شود.

۱- معیارهای مختلف در زمینه تعریف پول:

در تعریف پول معمولاً سه معیار مختلف در نظر گرفته می‌شود و بر اساس هر یک از این معیارها، تعاریفی ارائه می‌شود.

معیار اول در تعریف پول عبارت از وظیفه آن به عنوان وسیله پرداخت در مبادلات است. در این تعریف کلیه ابزارهای مالی که وسیله پرداخت به شمار می‌آیند در تعریف پول

* نگارنده بر خود فرض می‌داند که از آقای دکتر محمد رضا شجاع‌الدینی بخاطر نقاط اصلاحیشان در رابطه با مقاله حاضر تشکر نماید. بدیهی است مسئولیت هر گونه اشتباهی بمهده نگارنده می‌باشد.

گنجانده می‌شوند. بر این اساس پول را به مفهوم محدود خود بصورت ذیل می‌توان تعریف کرد:

سپرده‌های دیداری اشخاص نزد بانکها + اسکناس و مسکوک نزد اشخاص = پول به مفهوم محدود

معیار دومی که در تعریف پول در نظر گرفته می‌شود، درجه نقدینگی ابزارهای مالی است که بر اساس وظیفه پول بعنوان ذخیره ارزش استوار است. با توجه به اینکه سپرده‌های پس‌انداز و مدت‌دار نیز می‌توانند بعنوان «محل موقتی برای قدرت خرید»^۱ تلقی گردند، تعریف پول به مفهوم وسیع، شامل این نوع سپرده‌ها و ابزارهای مالی مشابه می‌شود که درجه نقدینگی آنها بالاست.

سپرده‌های پس‌انداز و مدت‌دار اشخاص نزد بانکها و برخی از موسسات مالی غیربانکی؛ + پول در مفهوم محدود = پول در مفهوم وسیع

با توجه به اینکه پول، نقدترین شکل دارائیهای مالی محسوب می‌گردد، بهمین جهت درجه نقدینگی سایر انواع دارائیهای مالی با پول سنجیده می‌شود. برای سنجش روشهای مختلفی وجود دارد، از جمله می‌توان از طریق تعیین میزان کشش جانشینی بین پول و سایر دارائیهای مالی، دیگر اجزای تشکیل‌دهنده پول را به مفهوم وسیع تعیین نمود.

روش تجربی، شیوه دیگری است که در تعریف پول بکار می‌رود. در این روش، تعریفی از پول پذیرفته می‌شود که بر مبنای آن بتوان رابطه اقتصادسنجی باثباتی (باتوجه به معیارهای موجود) بین حجم پول ناشی از تعریف مذکور و حجم متغیرهای اقتصادی (از جمله درآمد، سطح عمومی قیمتها،...) برقرار نمود. از آنجا که اهمیت تعریف پول عمدتاً ناظر به اهداف موردنظر از سیاستگذاری پولی است، لذا این روش، شیوه غالب در تعریف پول به شمار می‌آید.

در شیوه اخیر حتی روشهایی مورد استفاده قرار گرفته که در آن، اجزای تعریف پول به مفهوم وسیع به جای جمع ساده بصورت جمع موزون تنظیم شده است. دلیل انتخاب چنین

1. Temporary Abode of Purchasing Power
2. Non- Bank Financial Institutions

روشی آنست که با وجود نقد بودن اجزای تشکیل دهنده پول به مفهوم وسیع، این اجزاء دارای درجه جانمایی یکسان نیست، بهمین جهت اجزای مزبور را می‌توان با ضرایبی در تعریف پول گنجانده^۲. برای مثال تعریف ذیل بصورت موزون ارائه شده است:

$$Pi=C+aD+bT+cH$$

در تعریف فوق، C نماینده اسکناس و مسکوک در دست اشخاص، D سپرده‌های دیداری، T سپرده‌های غیردیداری و H سایر ابزارهای مالی است که بنحوی از نقدینگی برخوردارند. در معادله فوق رابطه ذیل بین ضرایب متغیرها برقرار است:

$$1 \geq a > b > c \geq 0$$

لازم به تذکر است که این نحوه شکل‌بندی تعریف پول عمدتاً در تحقیقات آکادمیک و بعضاً سیاست‌گذاری پولی مطرح است و تعاریف رسمی پول کشورها بصورت جمع ساده اجزای تشکیل دهنده پول بمفهوم وسیع (نه جمع موزون آن) محاسبه و منتشر می‌گردد.

۲- اثر تحولات مختلف در تعریف پول:

رقابت موسسات مالی با یکدیگر، وجود محدودیت‌های قانونی، تحولات تکنولوژیک و پیچیدگی ساختارهای اقتصادی موجب گسترش موسسات مالی و تنوع ابزارهای مالی شده و زمینه را برای ارائه خدمات که همراه با سهولت و تنوع بیشتر است فراهم نموده است. در ضمن به دلیل وجود نیازهای متفاوت و سلیقه‌های مختلف، ابزارهای مالی مختلفی به وجود آمده است تا بتواند جوابگوی خواست‌های آتشار مختلف در زمینه نقدینگی، بازدهی، ریسک، قابلیت انتقال، قابلیت معامله در بازار، امکان تبدیل شکلی از ابزارهای مالی به شکلی دیگر و سررسید اوراق مختلف،... باشد. لازم به یادآوری است که تحولات در موسسات و ابزارهای مالی موجب تجدیدنظریاتی در تعریف پول در کشورهای صنعتی شده است.

در رابطه با موسسات مالی که بالقوه برخی از بدهی‌های آنها در تعریف پول به مفهوم محدود یا وسیع می‌گنجد، می‌توان بموارد ذیل اشاره نمود:

الف - بانک مرکزی

ب - بانکها (اعم از بانکهای تجاری، تخصصی و منطقه‌ای که مالکیت آنها خصوصی، دولتی یا مختلط است).

ج - صندوقهای پس‌انداز وام.

د - صندوقهای قرض‌الحسنه (در ایران)

ه - شرکت‌های سرمایه‌گذاری

و - صندوقهای بازنشستگی

ز - شرکت‌های بیمه

در ارتباط با ابزارهای مالی (بدهیهای موسسات مالی) که بالقوه در تعریف پول در کشورهای مختلف با مفاهیم گوناگون گنجانده می‌شود، می‌توان به موارد ذیل اشاره نمود:

الف - اسکناس و مسکوک

ب - سپرده‌های جاری

ج - سپرده‌های پس‌انداز

د - سپرده‌های مدت‌دار (با سرسیدهای مختلف)

ه - موافقتنامه خرید مجدد^۴

و - ابزارهای بازار پول^۵

ز - برخی از انواع اوراق قرضه:

یادآوری این نکته ضروری است که وسعت تعریف پول منتخب، بستگی به موارد استفاده از آن در تحلیلهای مختلف دارد.

۳- ویژگیهای تعاریف مختلف پول:

جنبه‌های مختلفی که در تعریف پول باید مورد توجه قرار گیرند و وجه تمایز تعاریف مختلف از یکدیگرند، عبارتند از:

الف - انواع موسسات مالی و غیرمالی^۶ که بدهی آنها در تعریف پول گنجانده می‌شود

4. Repurchase Agreements

5. Money Market Instruments

۴ - برخی از موسسات غیرمالی نیز ابزارهایی را انتشار می‌دهند که می‌تواند به‌منوان یکی از اجزای پول تلقی گردد، برای نمونه می‌توان به شرکت‌های غیرمالی که اقدام به صدور و انتشار چک مسافرتی می‌کنند، اشاره نمود.

(به عنوان مثال بانک مرکزی، بانکها، صندوقهای پس انداز و وام،...).

ب - انواع ابزارهای مالی (بدهیهای موسسات فوق الذکر) که در تعریف پول وارد می‌گردد (به عنوان مثال اسکناس و مسکوک، سپرده‌های دیداری، سپرده مدت‌دار،...).

ج - واحد پولی ابزارهای مالی که در تعریف پول گنجانده می‌شود (پول داخلی کشور مورد نظر، ارز).

د - اشخاص حقیقی که طلب آنها از موسسات مالی یا عبارات دیگر بدهی موسسات مذکور به این اشخاص در تعریف پول وارد می‌شود (بخش خصوصی، شرکتها و موسسات دولتی، موسسات مالی غیربانکی، دولت مرکزی،...).

ه - نحوه برخورد با بدهیهای موسسات مالی مقیم^۶ به اشخاص غیرمقیم^۷ در تعریف پول.
و - نحوه برخورد با بدهیهای موسسات غیرمقیم به اشخاص مقیم در تعریف پول.

یادآوری این نکته ضروری است که ارائه تعریف پول با توجه به ویژگیهای فوق به عوامل متعددی از جمله ساختار مالی (بخصوص ساختار بانکی)، نحوه عمل بخش خصوصی در قبال ابزارهای مالی مختلف، سطح تکنولوژی بانکی،... بستگی دارد. در ضمن باید توجه داشت که شمول یا عدم شمول تعریف پول بر ابزارهای مالی مختلف بستگی به عواملی هم چون سررسید ابزارها، قابلیت انتقال آنها، درجه نقدینگی، مبلغ و... دارد.

مطالب عنوان شده بدین معنی نیست که تمامی کشورها این تعاریف را بطور یکسان بکار می‌برند، بلکه هر کشوری با توجه به شرایط اقتصادی خود از تعریف خاصی استفاده می‌کند. لیکن صندوق بین‌المللی پول که آمارهای پولی کشورهای مختلف را جمع‌آوری و منتشر می‌نماید، بمنظور فراهم آوردن امکان مقایسه میان آمار کشورهای جهت تجزیه و تحلیل‌های اقتصادی بین‌المللی و ارزیابی سیاستها در سطح بین‌المللی، تعاریف استاندارد را ارائه نموده است. در اینجا لازم است به تعریف پول از دیدگاه صندوق بین‌المللی پول اشاره گردد. با توجه به توصیه صندوق مزبور به کشورها در تهیه جدول سیستم بانکی^۸ به جای سیستم پولی (شامل بانک مرکزی و بانکهای ایجادکننده پول تجربی)، تعریف وسیعتر

7. Resident

8. Non- resident

۹ - سیستم بانکی شامل بانک مرکزی و سایر بانکهاست.

پول اهمیت بیشتری نسبت به تعریف محدود آن پیدا کرده است.^{۱۰} تعریف مذکور بشرح ذیل است:

اجزای تشکیل دهنده پول به مفهوم وسیع صندوق بین‌المللی پول بر مبنای جدول سیستم بانکی:

* اسکناس و مسکوک خارج از سیستم بانکی^{۱۱}

* سپرده‌های بخش خصوصی نزد بانک مرکزی

* سپرده‌های بخش دولتی (بغیر از دولت مرکزی) نزد بانک مرکزی

* سپرده‌های موسسات مالی غیربانکی نزد بانک مرکزی

* سپرده‌های دیداری «کلیه اشخاص مقیم به غیر از دولت مرکزی»^{۱۲} نزد بانکها

* سپرده‌های اشخاص نزد واحدهای پستی (پست جیرو)^{۱۳}

* سپرده‌های بخش خصوصی نزد خزانه‌داری

* سپرده‌های پس‌انداز و مدت‌دار و ارزی کلیه اشخاص مقیم بغیر از دولت مرکزی نزد بانکها و بانک مرکزی.

در ارتباط با تعریف فوق نکات چندی قابل ذکر است:

الف - بر اساس تعریف صندوق بین‌المللی پول، سپرده‌های ارزی اشخاص مقیم (به غیر از دولت مرکزی) در تعریف پول گنجانده می‌شود. البته شمول یا عدم شمول آن بستگی به نظام ارزی حاکم در هر کشور دارد.

ب - سپرده‌های موسسات اعتباری غیربانکی نزد سیستم بانکی یکی از اجزای پول تلفی

۱۰. آزادسازی اقتصادی (از جمله حذف مقررات در مورد نرخهای بهره) و نیز نوآوریهای مالی در تغییر دیدگاه صندوق موثر بوده است.

۱۱. بر اساس تعریف صندوق بین‌المللی پول، سیستم بانکی شامل سه بخش می‌گردد: الف: بانک مرکزی که از آن با عنوان Monetary Authorities (M.A.) یاد می‌شود. این اصطلاح از آنجا مورد استفاده قرار گرفته که (M.A.) کلیه عملیات معمول بانک مرکزی را انجام می‌دهد لیکن اسکان دارد بانک مرکزی همه این وظایف را انجام ندهد. برای مثال ضرب و نشر مسکوک و بخشی از اسکناس ممکن است توسط خزانه‌داری (و نه بانک مرکزی) انجام گیرد. ب: Deposit Money Banks (D.M.B.s) بانکهای هستند که حجم قابل توجهی سپرده قابل انتقال توسط چک دارند. ج: Other Banking Institutions (O.B.I.s) سایر موسسات بانکی است.

۱۲. اجزای تشکیل دهنده «کلیه اشخاص به غیر از دولت مرکزی» عبارتند از: حکومت‌های محلی و ایالتی، موسسات عمومی غیرمالی، بخش خصوصی و موسسات مالی غیربانکی.

می‌گردد.

ج - تعریف پول، سپرده‌های شرکتها و موسسات دولتی و همچنین سپرده‌های دولتهای ایالتی و محلی^۱ را نیز در بر می‌گیرد. عبارت دیگر صرفاً سپرده‌های دولت مرکزی مستثنی است. ذکر این نکته لازم است که شمول سپرده‌های دولتهای ایالتی و محلی نزد سیستم بانکی به رابطه مالی میان دولت مرکزی و دولتهای ایالتی و محلی بستگی زیادی دارد.

۱- ویژگیهای تعاریف پول ایران:

در حال حاضر دو فقره تعریف رسمی برای پول در ایران وجود دارد که یکی را «پول» و دیگری را «نقدینگی بخش خصوصی» می‌نامند. تعریف اول بر اساس معیار وسیله مبادله و تعریف بعدی بر طبق معیار ذخیره ارزش (درجه نقدینگی ابزارهای مالی) است. این تعاریف بشرح ذیل است:

سپرده‌های دیداری بخش خصوصی
نزد بانکهای تجاری و تخصصی
+ اسکناس و مسکوک در دست اشخاص = پول

سپرده‌های پس‌انداز و مدت‌دار بخش خصوصی
نزد بانکهای تجاری و تخصصی (شبه پول)
+ پول = نقدینگی بخش خصوصی

اسکناس و مسکوک نزد بانک مرکزی
- اسکناس و مسکوک منتشر شده =

و بانکهای تجاری و تخصصی
در دست اشخاص

جدول شماره (۱) ویژگیهای تعریف پول ایران را (به مفهوم محدود و وسیع) نشان می‌دهد. در ارتباط با جدول مذکور نکات ذیل قابل ذکر است:

الف - پول به مفهوم محدود و وسیع در ایران، صرفاً بدهیهای سیستم بانکی به بخش خصوصی را در بر می‌گیرد و بدهیهای مربوط به موسسات اعتباری غیربانکی (از جمله صندوقهای قرض‌الحسنه) به اشخاص را در نظر نمی‌گیرد.

ب - «سایر سپرده‌ها» در تعریف نقدینگی بخش خصوصی در شمار سپرده‌های مدت‌دار

جدول شماره ۱

تعاریف مختلف پول در ایران بعد از اجرای قانون عملیات بانکی بدون ربا

نوع تعریف		ویژگیهای منتخب تعریف پول	
نقدینگی بخش خصوصی (M _۱)	پول (M _۱)		
همانند (M _۱)	اسکناس و مسکوک منتشر شده بااستثنای اسکناس و مسکوک نزد سیستم بانکی.	بانک مرکزی	مؤسساتی مالی که بدهی آنها در تعریف پول بحساب می آید.
سپردههای قرض الحسنه جاری، سپردههای قرض الحسنه پس انداز، سپردههای سرمایه گذاری مدت دار و سایر سپردهها	سپردههای قرض الحسنه جاری (دیداری)	بانکهای تجاری و تخصصی	
ریال	ریال	واحد پولی ابزارهای مالی که در تعریف پول می گنجد.	
شامل می شود.	شامل می شود.	اشخاص حقیقی و حقوقی بخش خصوصی	اشخاصی که مطالبات آنها از مؤسسات مالی در تعریف پول می گنجد.
شامل می شود.	شامل می شود.	بنیادهای انقلاب، سرازر تهیه و توزیع، ...	
شامل می شود.	شامل می شود.	مؤسسات مالی غیربانکی	
شامل نمی شود.	شامل نمی شود.	نحوه عمل بدهیهای مؤسسات مالی مقیم به اشخاص غیر مقیم	
شامل نمی شود.	شامل نمی شود.	نحوه عمل بدهیهای مؤسسات مالی غیر مقیم به اشخاص مقیم	

طبقه‌بندی می‌شود و عمدتاً شامل پیش‌پرداخت اعتبارات اسنادی، پیش‌پرداخت مشتریان بابت دریافت تسهیلات جدید بانکی، سپرده ضمانتنامه‌ها، وجوه بازنشستگی و پس‌انداز کارکنان بانکهاست.

ج - علاوه بر سپرده‌های بخش خصوصی نزد بانکها، سپرده‌های موسسات ذیل نزد بانکها نیز بنا به مورد در تعریف پول و نقدینگی بخش خصوصی وارد می‌گردد:

* صندوقهای فرض الحسنه

* شرکت‌های بیمه

* صندوقهای بازنشستگی

* سازمان تامین اجتماعی

* شرکت‌های سرمایه‌گذاری (از جمله شرکت‌های مضاربه‌ای)

* نهادهای انقلاب (از جمله بنیاد مستضعفان و جانبازان، بنیاد شهید، ...).

* شرکت‌هایی که در بدو تأسیس دولتی نبوده لیکن بر اساس احکام دادگاههای انقلاب مصادره شده‌اند.

چنانکه ملاحظه می‌شود سپرده‌های دولت و شرکتها و موسسات دولتی در تعاریف پول ایران گنجانده نشده است.

د - تعریف پول صرفاً مشتمل بر بدهیهای ریالی موسسات مالی است و بدلیل وجود نظام کنترل ارزی در ایران، بدهیهای ارزی بانکها به اشخاص مقیم، در تعریف پول (حتی به مفهوم وسیع آن) وارد نمی‌شود.

۵- مشکلات مربوط به تعاریف پول در ایران و پیشنهادهایی در رابطه با آن:

نظریه اهمیتی که آمارهای پولی در سیاست‌گذاری و تجزیه و تحلیل‌های اقتصادی دارد، لازم است در تعاریف پول ایران تغییراتی صورت بگیرد. در ضمن با توجه به تحولات بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، بنظر می‌رسد ارائه تعاریف جدیدی از پول ضرورت داشته باشد، در این رابطه نکات ذیل قابل ذکر است:

الف - با توجه به گسترش موسسات اعتباری غیربانکی در دوره بعد از انقلاب اسلامی و نظریه اینکه ماهیتاً تفاوت چندانی بین سپرده‌های اشخاص نزد این موسسات و سپرده‌های مردم نزد بانکها وجود ندارد، لذا بنظر می‌رسد که سپرده‌های اشخاص نزد موسسات مذکور

باید در تعریف پول به مفهوم وسیع (نقدینگی بخش خصوصی) وارد گردد. در حال حاضر فقط درصدی از حجم سپرده‌های مردم نزد موسسات مذکور که توسط اداره کنندگان این موسسات در نزد بانکها سپرده گذاری شده است در تعریف نقدینگی بخش خصوصی وارد می‌شود. البته باید توجه داشت که با گسترش بیشتر این موسسات، لزوم این اصلاح نیز بیشتر می‌گردد. در حال حاضر بدلیل فقدان اطلاعات لازم در مورد سپرده‌های مردم نزد موسسات مذکور، امکان عملی شمول تعریف پول بر سپرده‌های مذکور وجود ندارد.

ب - چنانکه در بخشهای پیش عنوان شده، تعریف محدود پول، آن گروه از ابزارهای مالی را در بر می‌گیرد که وسیله پرداخت در اقتصاد بوده باشند. تعریف پول در ایران نیز نباید از این قاعده مستثنی باشد. حال چنانچه اجزای تشکیل دهنده سپرده دیداری بخش خصوصی نزد بانکها (یکی از اجزای پول) بررسی شود، ملاحظه می‌گردد که فقط بخشی از اجزای تشکیل دهنده سپرده دیداری، قابل انتقال توسط چک (وسیله پرداخت) بوده و بقیه اجزاء صرفاً عندالمطالبه (دیداری) محسوب می‌شوند. به عنوان مثال در پایان سال ۱۳۶۷ حدود ۸۲ درصد از حجم سپرده‌های دیداری بخش خصوصی نزد بانکها، قابل انتقال توسط چک بوده است. بدین جهت ضروری است که سپرده‌های دیداری غیرقابل انتقال توسط چک از شمول تعریف پول خارج و در شمار شبه پول^{۱۶} طبقه‌بندی گردد.

ج - شرکتها و موسسات دولتی بر خلاف دولت مرکزی، سیاستگذار در صحنه اقتصاد ملی بشمار نمی‌روند و نظیر دولت دسترسی نسبتاً نامحدود به نقدینگی ندارند و با وجود قیمت گذاری کالاها و خدمات تولید شده توسط این شرکتها از سوی دولت (مرکزی)، رفتار اقتصادی آنها با نحوه عمل بخش خصوصی مشابهت دارد. بدین جهت لازم است سپرده‌های این شرکتها و موسسات نزد سیستم بانکی (اعم از بانک مرکزی و بانکها) در تعاریف پول ایران منعکس گردد. این مسئله با عنایت به اعطای مجوز به بانکها در انجام دادن عملیات بانکی با تعداد قابل توجهی از شرکتها و موسسات دولتی اهمیت بیشتری پیدا کرده است. در ضمن در حال حاضر تفکیک صحیحی از سپرده‌های بخش دولتی (شامل دولت مرکزی و شرکتها و موسسات دولتی) نزد بانکها وجود ندارد. در صورت اصلاح این مورد، می‌توان سپرده‌های شرکتها و موسسات دولتی نزد سیستم بانکی را در تعریف پول گنجانند. ذکر این

نکته لازم است که حجم این سپرده‌ها نزد سیستم بانکی در پایان سال ۱۳۶۸ حدود ۳ درصد حجم نقدینگی بوده است.

د - معرفی سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار جدید دو ساله، سه ساله و پنج ساله به مردم می‌تواند تعریف پول به معنای وسیع را دستخوش تغییر نماید. در این رابطه لازم است علاوه بر تعریف فعلی نقدینگی بخش خصوصی M_1 ، تعریف جدیدی (مثلاً M_2A) معرفی شود بنحویکه حجم سپرده‌های جدید را نیز در بر بگیرد. آنگاه پس از بررسی شرایط این سپرده‌ها، نحوه عمل مردم در قبال آنها و نیز یافتن رابطه اقتصادسنجی با ثبات بین این حجم از نقدینگی جدید M_2A و سایر متغیرهای اقتصادی، تعریف جدید را جایگزین تعریف قبلی نمود.

در خاتمه باید عنوان نمود که جهت یافتن مناسب‌ترین تعریف پول برای سیاست‌گذاری، لازم است مطالعات تجربی فراوانی صورت بگیرد. البته در مواردی که آمارهای مورد نیاز بطور صحیح، کامل، مستمر و بهنگام وجود ندارد، پیش از هر اقدام ضروری است که زمینه آماری مناسب فراهم گردد.